

УДК 903 «637» + 904 «653»] (477.54)

Матеріали доби бронзи та раннього середньовіччя з поселення Циркуни – 13 на Харківщині

Буйнов Ю. В., Сергєєв М. А.

Буйнов Ю. В., Сергєєв М. А. Матеріали доби бронзи та раннього середньовіччя з поселення Циркуни – 13 на Харківщині. Мета статті – звернути увагу різних організацій місцевого самоврядування на необхідність посилити свої обов'язки щодо виконання Законів України про охорону культурної та археологічної спадщини, а також, ввести до наукового обігу нові матеріали, зібрані на території майже повністю зруйнованого стародавнього поселення біля с. Циркуни на околицях м. Харкова. Надається характеристика кераміки зрубної, бондарихинської культур та ливарних форм для виготовлення ювелірних прикрас VI–VII ст. до н.е.

Ключові слова: зрубна культура, бондарихинська культура, пенківська культура, пражка культура, ювелірні вироби.

Буйнов Ю. В., Сергєєв Н. А. Материалы эпохи бронзы и раннего средневековья из поселения Циркуны – 13 на Харьковщине. Цель статьи – обратить внимание разных организаций местного самоуправления на необходимость усиления контроля по охране памятников культурного и археологического наследия согласно требованиям соответствующих Законов Украины. В научный оборот вводятся материалы эпохи бронзы и раннего средневековья, собранные на территории почти полностью разрушенного поселения у с. Циркуны на окраине г. Харькова. Охарактеризована керамика срубной, бондарихинской культур и литейные формы для производства ювелирных украшений VI–VII вв. до н.э.

Ключевые слова: срубная культура, бондарихинская культура, пенковская культура, пражская культура, ювелирные изделия.

Bujnov V., Sergeev N. Proceedings of the Bronze Age and Early Medieval Settlement of Tsirkunov – 13 in Kharkiv Region. Purpose of the article – to draw attention of various organizations of local government needs to be enhanced protection of cultural and archaeological heritage in accordance with the requirements of the relevant laws of Ukraine. In scholarly materials entered the Bronze Age and early medieval period, collected in the territory almost completely destroyed the settlement at with Tsirkunov on the outskirts of Kharkov. Ceramics described carcass, Bondariha cultures and molds for the production of jewelry VI–VII centuries BC.

Keywords: Carcass Culture, Bondariha Culture, Penkovka Culture, Prague Culture, Jewellery.

Долина р. Харків, яка розпочинається на кордоні Росії з Україною, з давніх часів була щільно заселена носіями різних археологічних культур від неоліту до козацької доби [7, с. 125-132]. Високий правий берег був місцем розташування пам'яток (городищ, поселень) скіфського періоду раннього залізного віку, салтівської культури часів існування Хазарського каганату та пізнього середньовіччя. У заплаві лівого берега цієї річки та на першій надзаплавній терасі зафіксовані десятки довготривалих та сезонних поселень з культурними відкладеннями неоліту, енеоліту, доби бронзи, скіфського часу, черняхівської культури, ранньослов'янської пеньківської культури та інших етнокультурних угруповань середньовіччя. Вони займали майже усі піщані пагорбки та дюни, які були розташовані на невеликій відстані одна від одної. Тільки за підсумками розвідок працівників Науково-дослідного центру «Слобідська археологічна служба» інституту археології НАН України між селищами Велика Данилівка та Циркуни на площі 7 кв. км. було зафіксовано 15 стародавніх поселень [8, с. 13-14; 9, с. 59-64; 10, с. 61-70]. Ця територія додатково була обстежена одним з співавторів статті (Ю. В. Буйновим), у 2010 р. [3, с. 50-51].

Ще раніше за станом збереження місцевих археологічних пам'яток спостерігав ще один співавтор статті – М. А. Сергеев. Саме він уперше звернув увагу харківських науковців на факт руйнування археологічної пам'ятки, що знаходилась на західній околиці с. Циркуни, яка зараз зазначена під пунктом № 13.

У топографічному плані вона має вигляд дюни, розмірами 400 × 150 м, яка відокремлюється у бік заплави лівого берега р. Харків від піщаного масиву першої надзаплавної тераси у цій місцевості. Нажаль, це поселення на час написання статті зруйноване майже на 90%. Перша руйнація пам'ятки розпочалась десь 10 років тому, коли мешканці с. Циркуни та господарі навколишніх дачних кооперативів за допомогою бульдозерів та екскаваторів розпочали вибирати добре збагачений гумусом пісок, тобто культурний шар. Дещо пізніше, вони досягли материкового піску білого кольору, який став придатний для його подальшого використання у якості будівельного матеріалу.

Огляд цієї зруйнованої пам'ятки з використанням зачисток стінок кар'єрів дозволив встановити, що культурний шар у її східній частині сягав 1,0 – 1,2 м у товщину, а у західній (ближчий до р. Харків) – 0,5-0,6 м. Ніяких прошарків, які можуть вказувати на культурно-хронологічні періоди цієї пам'ятки, зафіксоване не було, але на зруйнованій поверхні вдалось зібрати велику кількість уламків глиняного посуду зрубної, бондарихинської, пеньківської культур та скіфського часу і деякі артефакти козацької доби.

Найбільш масовим виявилась колекція зрубної культурно-історичної спільності. З урахуванням особливостей форми її посуду та

орнаментації вдається розподілити зібрані уламки на два хронологічні періоди існування цієї спільності. Найраніше з них можна віднести до ранньої зрубної культури, які за підсумками розкопок поселення Усове Озеро на Сіверському Дніці, репрезентують відкладення першого будівельного комплексу, який С. С. Березанська датувала XV ст. до н.е. [2, с. 99, 107]. Вони представлені гостро реберчастими посудинами, оздобленими відбитками гребінчастого штампу, або прокресленими лініями, згрупованого в меандровий візерунок (рис. 1, 1, 2), та округлобокими горщиками, прикрашеними вірвовочними відбитками (рис. 1, 2). Неможна виключити, що кілька фрагментів посудин банкоподібної форми з зерноподібними вдавненнями (рис. 1, 3) також відносяться до архаїчного періоду зрубної культури.

Інші фрагменти кераміки цієї культури (рис. 1, 7-8, 11-13) необхідно датувати заключним періодом її існування. Від попередніх вони відрізняються наявністю наліпних валиків розчленованих косими насічками гострою паличкою, що зближує їх з пізньою сабатинівською культурою. Пізнім елементом декору зрубного посуду необхідно вважати «драбинки», виконані прокресленнями кінцем гострої палички (рис. 1, 13).

Існують переконливі підстави пов'язати певну кількість уламків стародавнього посуду з раннім (малобудківським) етапом бондарихинської культури XII – серед. XI ст. до н.е.). Її ознаки (тички, круглі ямки, відбитки дрібнозубчастого штампу, «колючого дроту» та «перлини») у поєднанні з гребінчастими розчосами (рис. 2, 1-10) повністю відповідають виділеному ще півстоліття тому В. А. Іллінською малобудківському типу кераміки фіналу доби бронзи [4, с. 40-41]. Наведені у нашій статті малюнки зразків цього посуду ще раз підтверджують правомірність існування гіпотези цієї дослідниці про генетичний зв'язок між пам'ятниками малобудківського типу та бондарихинською культурою та більш пізні їх хронологічне положення відносно зрубної культури.

Дуже цікаві і інформативні за змістом мають знахідки кам'яних ливарних форм з цієї пам'ятки. Вони були зафіксовані на західному схилі дюни, який наближається до лівобережного струмка р. Харків. Усього зібрано десять матриць з мергелю й вапняку білого кольору, які мають досить пластичну й порівняно м'яку структуру. Подібний виробничий ювелірний комплекс середини та третьої чверті першого тисячоліття нової ери був відкритий поблизу с. Бернашівка у Вінницькій області на Середньому Дністрі, у типовій для східнослов'янської празької культури напівземлянці з пічкою кам'яною [5, с. 52-162]. Загалом тут виявлено 64 форми виготовлені з місцевого дністрянського вапняку й мергелю.

Якщо взяти до уваги знахідки значної кількості уламків ліпних горщиків та сковорідок з домішками шамоту (рис. 2, 11-12) то ливарні

форми з поселення Циркуни – 13 можна пов'язати з пеньківською культурою кінця V–VII ст. н.е. Як відомо, празька (корчацько-празька) та пеньківська культури синхронні і відносяться до ранньослов'янських племен склавинів (славинів) та антів відповідно [1, с. 77-79].

Зараз важко з'ясувати питання про походження у басейні Сіверського Дінця майже тотожних за матеріалом кам'яних матриць та типами виготовляємих в них прикрас з Середнього Подністров'я. Поки що звернемо увагу на відсутність на Харківщині подібних покладів вапняку й мергелю. За існуючими даними, вапняки (сарматські, понтійські) мають велике поширення з карбонатних породах Одеської, Миколаївської областей та рифових відкладеннях (Тавтри), Донеогенові вапняки поширені в Донбасі (карбонів), на Волині, Поділлі (силурійське) та в Криму. Родовища крейдових мергелів є в межах Волино-Подільської плити, крейдовому схилі Воронежського масиву, на Донбасі (Амвросіївка) й в Криму (Бахчисарай) [8, с. 36]. Якщо взяти до уваги типологічні ознаки Бернашівсько-Циркунівських матеріалів та ареал розміщення родовищ відповідних корисних копалин, можна припустити право на існування гіпотези про імпортований характер появи цих виробів на поселенні Циркуни – 13 з відкладеннями пеньківської культури.

Перед початком опису кожної знахідки з Циркунів, звернемо увагу на існування у цьому комплексі тільки односторонніх ливарних форм. На більшості з них помітні позначки-насічки, нанесені на бокових гранях матриць для зручності їх складання під час роботи майстра. Відсутні й негативні плитки з вирізьбленими на них прикрасами. Жодна з цих форм не має на своїй робочій поверхні ніякої кіптяви. На думку І. С. Винокура – автора монографії про Бернашівську майстерню [5, с. 53], це вказує на те, що місцеві майстри виготовляли відповідні ювелірні прикраси, користуючись головним чином, технікою лиття за восковою моделлю.

Нашивки у вигляді кульок. Вони вироблені на трьох ливарних формах. Ці прикраси могли бути виготовлені поодиноці (рис. 3, 1), у потрійному варіанті (рис. 3, 2), або у комбінації з шести змістовно поєднаних кульок (рис. 3, 3).

Одинарні масивні кульки представлені на одній ливарній формі розмірами $5,0 \times 5,5 \times 1,3$ см. Діаметр кожної з п'яти кульок вирізьбленої у цій формі 0,6 см, як і у знахідки з Бернашівки [5, с. 62, 73, рис. 27, с. 86, рис. 36]. Вірогідно, що ці кульки нашивалися з використанням тонких стрижнів, які також зображені у формі разом з ними.

Потрійні нашивки кульок. Вони вирізьблені разом з тонкими стрижнями на кам'яній ливарній формі (рис. 3, 2) розмірами $6,8 \times 4,7 \times 2,3$ см. Діаметр кожної з потрійних кульок 3 мм.

Кульки, поєднані по шість (рис. 3, 3). Вирізьблені на матриці розмірами $4,3 \times 3,6 \times 1,3$ см. Їх діаметр – до 3 мм. Можливо, що це мали бути заготовки до складних ювелірних прикрас, пов'язаних з напаюванням пів кульок на поверхню виробу [5, с. 66].

Кільчасті підвіски представлені у двох ливарних формах розмірами $5,2 \times 3,1 \times 1,0$ см (рис. 3, 4) та $6,1 \times 3,3 \times 2,7$ см (рис. 3, 5). Їх об'єднує розташування чотирьох кілець на кінцівках чотирьохкутника, який знаходиться у середині між ними. Самі кільця неодноразово зафіксовані на матрицях з Бернашівки [5, с. 115, рис. 46], але повні аналогії у цій майстерні відсутні.

Мініатюрна нашивка у вигляді кільця та з'єднаних з ним по вертикалі восьми кульками (рис. 4, 1). Розміри ливарної форми – $4,8 \times 2,8 \times 1,4$ см. Довжина прикраси – 1,1 см. Близько нагадує відповідні ювелірні вироби з Бернашівки [5, с. 115, рис. 46].

Наремнені ворварки для кінської вуздечки. Вони представлені у двох ливарних матрицях. У одній з них було вирізьблене заглиблення дзвоноподібної форми з хрестоподібним візерунком (рис. 4, 2). Розміри матриці – $4,9 \times 3,9 \times 1,9$ см. Діаметр заглиблення 1,3 см, глибина – 0,7 см. На іншій матриці (розміри – $6,1 \times 5,9 \times 1,7$ см) має місце конусоподібна опуклина, що при литті заходила у зазначене заглиблення (рис. 4, 3). У Бернашівській майстерні вони зафіксовані на 12 кам'яних ливарних формах [5, с. 92; 93, рис. 40; с. 94, рис. 41].

Скроневі підвіски (серезжки). Вирізьблені на двох ливарних формах розмірами $9,3 \times 5,4 \times 2,7$ см та $5,8 \times 4,0 \times 2,1$ см. Їх об'єднує наявність великого кільця та з'єднаних з ним додатком. У першому випадку це була умбоподібна прикраса з чотирма кульками (рис. 4, 4), а у другому – у вигляді трикутника з однією кулькою на його кінці (рис. 4, 5). Повних аналогій у Бернашівській майстерні не мають, окрім додатків у вигляді ум бонів та трикутних підвісок [5, с. 70, 82].

Нажаль, переважна більшість подібних ювелірних виробів у завершеному вигляді після лиття на пам'ятках празької та пенківської культур раннього середньовіччя відсутня. Причини такої ситуації потрібно шукати у мало чисельності досліджених розкопками поселень та могильників цих культур, а також, у мініатюрних за розмірами перелічених прикрас, які важко зафіксувати під час проведення польових робіт.

С. І. Винокур вважає, що Бернашівську ювелірну майстерню слід розглядати, як центр ювелірного виробництва середини і третьої чверті I тис. у Подністров'ї [5, с. 161].

У вказаному контексті важливо підкреслити можливості існування на Півдні Східної Європи та у суміжних з нею землях за доби раннього середньовіччя не одного, а кількох ювелірних центрів. Один з них міг бути на поселенні пенківської культури біля с. Циркуни на Харківщині.

На підсумок, автори статті ще раз звертають увагу організацій місцевого самоврядування на необхідність посилити контроль над розробкою земельних угідь відповідно до існуючого законодавства України. Недотримання його вимог у багатьох випадках призведе до руйнації пам'яток культурної та археологічної спадщини, а разом з тим і до втрати важливої наукової інформації.

Примітки

1. *Баран В. Д.* Походження слов'ян / В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпіловський. – К., 1991.
2. *Березанская С. С.* Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце / С. С. Березанская. – К., 1990.
3. *Буйнов Ю. В.* Разведки в долине р. Харьков / Ю. В. Буйнов // Археологічні дослідження в Україні. – Київ-Полтава, 2011.
4. *Ильинская В. А.* Бондарихинская культура бронзового века / В. А. Ильинская // СА. – 1961. – №1.
5. *Винокур І. С.* Слов'янські ювеліри Подністров'я. За матеріалами досліджень Бернашевского комплексу середині I тис. до н.е. / І. С. Винокур. – Кам'янець-Подільський, 1997.
6. *Маринич О. М.* Корисні копалини / О. М. Маринич // Фізична географія Української РСР. – К., 1982.
7. *Шрамко Б. А.* Справочник по археологии Украины. Харьковская область / Б. А. Шрамко, В. К. Михеев, Л. П. Грубник-Буйнова. – К., 1977.
8. *Шрамко І. Б.* Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2006 р. / І. Б. Шрамко, І. В. Голубева, С. А. Окатенко, К. Ю. Пеляшенко. – Архів МАЕСУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 22.
9. *Шрамко І. Б.* Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2007 р. / І. Б. Шрамко, І. В. Голубева, С. А. Окатенко, К. Ю. Пеляшенко. – Архів МАЕСУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 30.
10. *Шрамко І. Б.* Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2008 р. / І. Б. Шрамко, І. В. Голубева, С. А. Задніков, К. Ю. Пеляшенко. – Архів МАЕСУ. – Ф. 1 – Оп. 2. – Спр. 32.

Приложения

Рис. 1. Кераміка зрубної культурно-історичної спільності

Рис. 2. Кераміка малобудківського типу фіналу доби бронзи (1-10) та пеньківської культури (11-12)

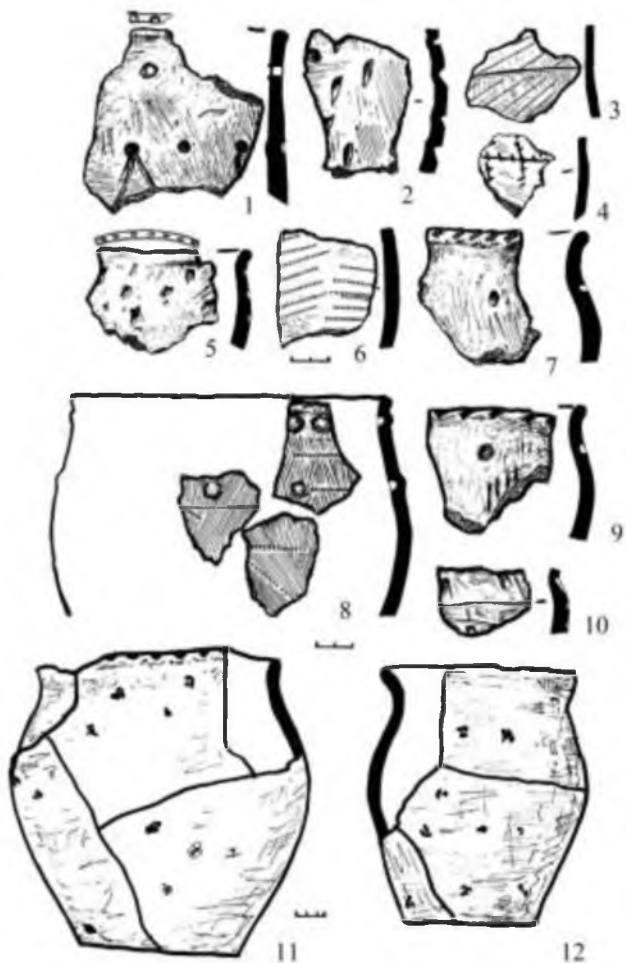

Рис. 3. Кам'яні форми для відливки нашивок у вигляді кульок і кільчастих підвісок

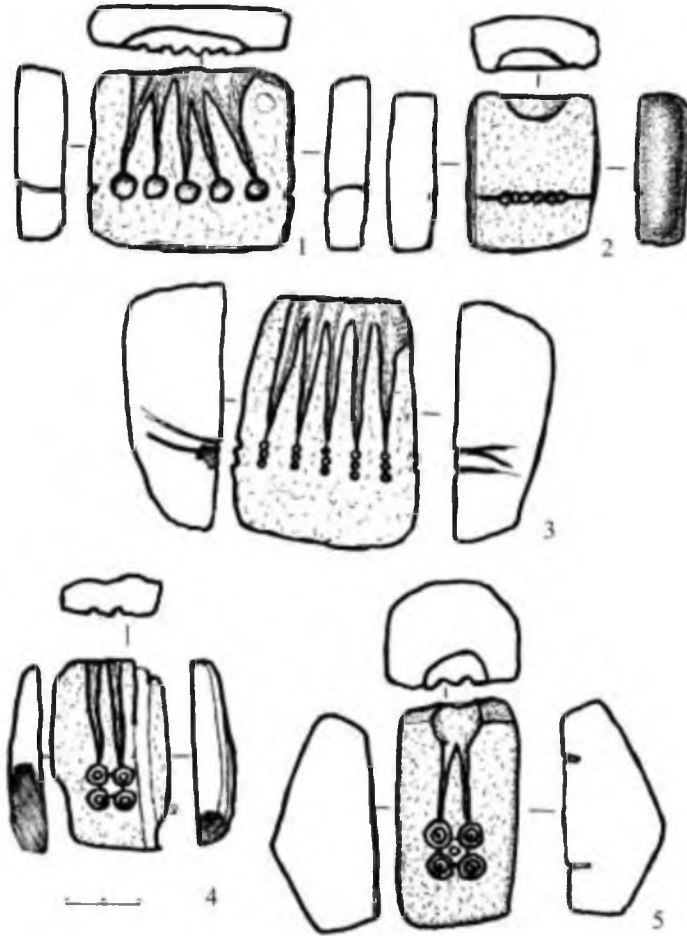

Рис. 4. Ливарні матриці для виготовлення мініатюрних нашивок, варварок та скроневих підвісок (сережок)

